

Remigiusz Pośpiech

"Figurą i fraktem. Kultura muzyczna polskich benedyktynek w XVII i XVIII wieku" (Prace Komisji Muzykologicznej 33), Magdalena Walter-Mazur 2014 : [recenzja]

Liturgia Sacra. Liturgia - Musica - Ars 21/2(46), 505-510

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

że następny śpiew jest również przekładem tejże antyfony, zresztą podłożony pod melodię gregoriańską o wiele poprawniej niż pierwszy. Ponadto wspomniana antyfony miała swoje miejsce w procesji rezurekcyjnej w rycie przedsoborowym, a w Mszałe rzymskim dla diecezji polskich po Soborze została w ogóle wyłączona z użycia.

Na podkreślenie zasługuje też szata graficzna śpiewnika, zwłaszcza umiejętne wypełnianie pustych stron czy miejsc cytatami z Pisma Świętego, z dzieł Ojców Kościoła, czy tekstów liturgicznych. Wreszcie uznanie budzi zastosowany rodzaj papieru oraz druk tekstów i nut, bardzo wyraźny i przejrzysty.

W niniejszej recenzji ograniczyliśmy się do poruszenia problemów, które najbardziej rzucają się w oczy. Z pewnością szczegółowe studium *Śpiewnika kościelnego* przyniesie ich więcej. Poczynione uwagi mogą z jednej strony stanowić materiał do dyskusji, ale z drugiej, przy ewidentnych błędach, także pomoc dla Redakcji w przygotowaniu następnej edycji. Trzeba na zakończenie stwierdzić, że w recenzowanym śpiewniku zrealizowano bardzo ambitne założenie, które można nazwać przełomem w stosunku do dotychczasowych wydań. Niemniej również zauważyć należy, iż nie jest ono doskonałe i wymaga wielu poprawek. Z tego też względu obecna edycja (41) nie kwalifikuje się jeszcze do uznania jej za śpiewnik ogólnopolski. Powinna ona zostać poddana ocenie specjalnie w tym celu powołanej komisji. Być może następna doczeka się takiej rangi.

Ks. Ireneusz Pawlak

MAGDALENA WALTER-MAZUR, *Figurą i fraktem. Kultura muzyczna polskich benedyktynek w XVII i XVIII wieku* (Prace Komisji Muzykologicznej 33), Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 2014, ss. 443, ISSN 1230-0187, ISBN 978-83-7654-316-1.

W obrazie dziejów muzyki staropolskiej ciągle jeszcze pozostają obszary niedostatecznie poznane oraz przebadane. Do takich należą niewątpliwie zagadnienia związane z szeroko pojętą kulturą muzyczną klasztorów żeńskich, i to nie tylko polskich. O ile jednak w ośrodkach zagranicznych tematyka ta w ostatnich latach jest coraz częściej podejmowana w ujęciu całościowym, interdyscyplinarnym (np. opracowania takich autorów, jak np. C. Baade, R. Kendrick, L. Koldau, C. Monson, A. Newcomb czy C. Reardon), o tyle w odniesieniu do klasztorów polskich prowadzone badania ograniczają się do wybranych jedynie aspektów, głównie repertuarowych (m.in. prace ks. H. Cempury, S. Dąbka, B. Krzyżaniak, ks. K. Mrowca, T. Maciejewskiego, M. Perza, czy ks. W. Świerczka). Owszem, od dawna znany i podkreślany jest istotny wkład żeńskich środowisk zakonnych w rozwój muzycznej twórczości religijnej dawnych epok (przede wszystkim klarysek starosądeckich i krakowskich oraz benedyktynek staniąteckich, częściowo również karmelitanek), to jednak ukazujące się publikacje w tym zakresie dotyczyły przede wszystkim zachowanego repertuaru (np. najstarszych przykładów wielogłosowości zanotowanych

w księgach liturgicznych klarysek ze Starego Sącza, cennej kolekcji kancjonałów staniąteckich czy tzw. kantyczek karmelitańskich). Brak było natomiast kompleksowego ujęcia obrazu kultury muzycznej pielęgnowanej w tych środowiskach, uwzględniającego nie tylko ocalałe muzykalia, ale wszystkie inne dostępne źródła, głównie o charakterze kronikarskim. Działania w tym zakresie wymagają intensywnych, szeroko zakrojonych, interdyscyplinarnych badań naukowych, które od kilku lat podejmuje Magdalena Walter-Mazur. Ich owocem są interesujące publikacje prezentujące różne aspekty przejawów życia muzycznego w funkcjonowaniu klasztorów żeńskich, przede wszystkim zaś recenzowana monografia, niewątpliwie pionierska na gruncie polskiej muzykologii, w której wszechstronnie i kompleksowo przedstawiony został obraz kultury muzycznej w klasztorach polskich benedyktynek, ujęty w szerokim kontekście historycznym, kulturowym, społecznym i religijnym. Autorka wykazuje w niej nie tylko znakomite opanowanie problematyki z zakresu muzykologii historycznej (głównie w obszarze badań źródłowych) oraz systematycznej (w odniesieniu do analizy muzycznej), ale również gruntowną znajomość zagadnień z innych dziedzin, przede wszystkim takich, jak nauki historyczne (głównie z historii Kościoła, szczególnie w kontekście rozwoju monastycyzmu) czy teologiczne (tu warto podkreślić szeroką wiedzę z zakresu historii duchowości oraz zagadnień liturgicznych).

Niekwestionowaną wartością pracy Walter-Mazur jest jej bogata podstawa źródełowa, będąca owocem wielu żmudnych kwerend archiwalnych. W ich wyniku okazało się, że — jak zaznacza autorka we *Wstępie* — „zachowany zbiór muzykaliów po benedyktyнках stanowi, obok kolekcji paulińskich, cysterskich i jezuickich, jeden z najbogatszych w naszej spuściźnie. W badaniach mogłam uwzględnić 858 utworów zachowanych w przekazach z XVII i XVIII w., w tym 465 w postaci kompletnej i tylko 92 posiadające atrybucje bądź zidentyfikowane. (...) Oprócz źródeł zawierających przekazy utworów muzycznych starałam się także wykorzystać wszystkie dostępne teksty innego rodzaju, tj. kroniki klasztorne, zwyczajniki, ceremoniarze, metryki, menologia, korespondencję, księgi rozchodów i przychodów, a nawet dokumenty gospodarcze” (s. 11, 16). Należy ponadto podkreślić, „iż wiele źródeł (...) było dotąd nieobecnych w dyskursie muzykologicznym na temat kultury muzycznej minionych wieków, bądź też zawarte w nich informacje nie były w pełni wykorzystane” (s. 11), co znacząco podwyższa naukową wartość recenzowanej monografii. Dość wskazać tu, że w wyniku przeprowadzonych badań przywołano nieznaną dotąd w większości informacje „o 149 zakonnicach, które były aktywnie muzycznie”, natomiast zachowany — i na nowo uprzystępniony do dalszych analiz — repertuar „pochodzący z klasztorów benedyktynek kongregacji chełmińskiej w Toruniu, Jarosławiu, Przemyślu, Sandomierzu i Lwowie, obejmuje 858 pozycji, wśród nich: 485 utworów polifonii wokalne, 224 solowe utwory na instrumenty klawiszowe, 140 kompozycji wokально-instrumentalnych i 9 zespołowych utworów instrumentalnych” (s. 287). Już na podstawie przytoczonych wyżej liczb należy się zgodzić z podsumowującym pracę stwierdzeniem Walter-Mazur, że „wiedza o profesjonal-

nym muzykowaniu benedyktynek oraz o dużym znaczeniu muzyki w ich życiu liturgicznym i codziennym, stanowi ważne dopełnienie naszego wyobrażenia o tradycjach muzycznych rodzimej przeszłości” (s. 285).

Od pierwszych kart recenzowanej pracy, a właściwie już od oryginalnie sformułowanego tematu i przejrzystego układu całości, jej czytelnik jest pod wrażeniem troski o logikę przekazu i dbałości o jak najbardziej zrozumiały oraz przystępny styl wypowiedzi. Moim zdaniem Walter-Mazur uzyskała prawie idealne proporcje pomiędzy precyzją naukowego języka a płynnością toku narracji, przez co pracę czyta się z dużym zainteresowaniem, wręcz z charakterystycznym dla dzieł literackich zaciekawieniem, nie pozbawionym jednak naukowej satysfakcji. Cechy te występują już w poprzedzającym monografię syntetycznym, skondensowanym treściowo *Wstępie* (s. 11–17), w którym na szczególną uwagę zasługują przede wszystkim przekonywujące rozważania terminologiczne dotyczące występujących w prezentowanych źródłach łacińskich określeń *cantus figuratus (figuralis)* oraz *cantus fractus* oraz ich polskojęzycznych odpowiedników (figura i frakt). Autorka uzasadnia tu ponadto, także w sposób nie budzący zastrzeżeń, rozplanowanie analizowanego materiału pomiędzy XVII i XVIII stulecie, jak również ograniczenie badań do klasztorów benedyktynek kongregacji chełmińskiej. Tego ostatniego nie znajdujemy wprawdzie w tytule pracy (występuje tu ogólne określenie „polskie benedyktynki”), jednakże fakt, iż w końcowym rozdziale autorka podejmuje próbę porównania życia muzycznego w omawianych środowiskach z klasztorem staniąteckim (nie należącym do wyróżnionej gałęzi), stanowi wystarczającą legitymizację szerszego ujęcia tematu.

Interesujące wprowadzenie do podjętej w pracy problematyki stanowią rozważania rozdziału I (*Konteksty. Monastycyzm żeński w dobie wczesnej nowożytności. Kulturotwórcza rola klasztoru*, s. 21–56), w którym zagadnienia monastycyzmu żeńskiego w dobie wczesnej nowożytności oraz kulturotwórczej roli klasztorów ukazane zostały w szerokim kontekście europejskim — religijnym (głównie w odniesieniu do rozwoju duchowości oraz liturgii) i ogólnokulturowym. Walter-Mazur ukazuje potrydencką reformę życia zakonnego kobiet oraz różne przejawy praktyki muzycznej zakonnic na przykładzie klasztorów w takich głównie krajach, jak Włochy, Hiszpania, Francja i Niemcy, wykazując przy okazji dobrą orientację w najnowszej literaturze przedmiotu (w dużym stopniu obcojęzycznej). W klasztorach tych, w których zasadniczo ściśle przestrzegano klauzury, muzyka niezmiennie w sposób znaczący — w różnych formach i gatunkach — ubogacała klasztorne celebracje liturgiczne, stanowiąc przy tym dla zakonnic „ważny kanał łączący je ze światem zewnętrznym” (s. 31), co wpłynęło niewątpliwie na „zjawisko profesjonalizacji wśród zakonnic—śpiewaczek i instrumentalistek” (s. 36). Na tym tle ukazany został rozwój zakonów żeńskich w Rzeczypospolitej w okresie kontreformacji oraz kulturotwórcza działalność polskich benedyktynek reformy chełmińskiej. W szczególności wyróżniona tu została twórczyni reformy — ksiieni Magdalena Moręska (1554–1631), „która zaraz po podjęciu swego dzieła odrodzenia klasztorów chełmińskiego i toruńskiego, zadbała o kultywowanie, oprócz śpiewu liturgiczne-

go, także muzyki profesjonalnej” (s. 56), przez co w istotny sposób przyczyniła się do rozwoju kultury muzycznej omawianych środowisk.

Kolejne rozdziały dotyczą już wprost bogatych tradycji życia muzycznego w klasztorach polskich benedyktynek w XVII i XVIII stuleciu. Najpierw (rozdział II: *Kultura muzyczna benedyktynek w kongregacji chełmińskiej w XVII wieku*, s. 59–91) autorka omawia szczegółowo takie zagadnienia, jak: informacje o muzyce w polskich redakcjach reguły benedyktynek, sposoby rekrutacji muzycznie uzdolnionych kandydatek i formy edukacji muzycznej w klasztorze, czy wreszcie przejawy polifonii, praktyki *alternatim* oraz muzyki instrumentalnej w świetle zapisków kronikarskich. W rozdziale III (*Siedemnastowieczne źródła muzyczne pochodzące z klasztorów benedyktynek w Toruniu i Jarosławiu*, s. 95–137) znajdujemy kompleksową analizę siedemnastowiecznych źródeł muzycznych pochodzących z klasztorów benedyktynek w Toruniu (przechowywanych w Bibliotece Diecezjalnej w Pelplinie i Gdańskiej Bibliotece PAN) oraz Jarosławiu (oryginalne i niezwykle interesujące utwory dwuchórowe na głosy żeńskie, zachowane w Bibliotece Diecezjalnej w Sandomierzu). W dwóch następnych rozdziałach Walter-Mazur wyczerpująco przedstawia obraz życia muzycznego omawianych środowisk w XVIII w. W pierwszej kolejności (rozdział IV: *Kultura muzyczna benedyktynek kongregacji chełmińskiej XVIII wieku*, s. 141–209) wszechstronnie prezentuje różne przejawy muzykowania zakonnice w klasztorach: sandomierskim, lwowskim, nieświeskim i przemyskim. Szczególne zainteresowanie recenzenta — muzykologa i liturgisty zajmującego się muzyką religijną tego właśnie okresu — wzbudził paragraf zatytułowany *Muzyka jako element klasztornych uroczystości* (s. 169–188), który przynosi wiele cennych, nieznanych dotąd, informacji źródłowych dotyczących zwyczajów, uroczystości oraz form muzyki liturgicznej w konwentach polskich benedyktynek. Znaczącą wartość dla dalszych badań rodzimej tradycji muzycznej posiadają także rozważania ilustrujące niezwykle ciekawe procesy profesjonalizacji zakonnice-muzyków. Jak słusznie podkreśla autorka, „uświadomienie sobie istnienia w ówczesnej Rzeczypospolitej grupy kobiet wykształconych muzycznie i zapewniających sobie byt dzięki posiadanym muzycznym umiejętnościom jest konieczne dla pełniejszego rozumienia polskiej kultury muzycznej XVIII wieku” (s. 209). Rozdział V (*Osiemnastowieczne źródła muzyczne pochodzące z klasztorów benedyktynek z Sandomierza, Przemysła, Jarosławia i Lwowa*, s. 213–259) stanowi prezentację oraz analizę osiemnastowiecznych (najliczniejszych!) źródeł muzycznych pochodzących z wymienionych wyżej klasztorów. Na wyróżnienie zasługuje tu z jednej strony bogactwo form i gatunków zachowanego repertuaru (pieśń religijna, jedno- i wielogłosowa, utwory organowe, wokalnie-instrumentalne oraz instrumentalne), z drugiej natomiast jego szeroka proveniencja. Szczególną uwagę zwracają kompozycje twórców lokalnych, takich jak np.: Kazimierz Michał Boczkowski, Roman Zajączkowski, Andrzej Wołoszko, Krassowski, Andrzej Siewiński czy Bazyl Bohdanowicz, które występują jedynie w zachowanych kolekcjach polskich benedyktynek (por. s. 258). W tej niewątpliwie wartościowej partii pracy zabrakło nieco, moim zdaniem, szerszego kontekstu porównawczego — przynajmniej do innych polskich ośrodków klasztor-

nych (także męskich) oraz zachowanych muzykaliów. Odwołanie — jedynie w przypisie — do opublikowanej w ubiegłym roku syntezy polskiej muzyki religijnej XVIII w. autorstwa Aliny Mądry wydatnie się być zabiegiem zbyt skromnym. Biorąc ponadto pod uwagę umiejętności Walter-Mazur w zakresie analizy komparatystycznej, którymi wykazała się w pełni w ostatnim, wzmiankowanym już, rozdziale pracy (*Życie muzyczne w klasztorach benedyktynek reformy chełmińskiej, benedyktynek staniąteckich i klarysek starsądeckich w perspektywie porównawczej*, s. 263–283), tym bardziej należy żałować, że autorka nie pokusiła się o zwięzłą przynajmniej syntezę tego zagadnienia. Zastrzeżenia recenzenta wzbudził ponadto brak uwzględnienia szerszej literatury dotyczącej muzyki kościelnej XVIII w., pielęgnowanej w środowiskach katolickich (zarówno od strony prawodawstwa liturgiczno-muzycznego, jak i ogólnego kontekstu ogólnokulturowego). Odniesienie wynikających z analizowanego repertuaru niektórych wniosków (dotyczących, przykładowo, zeświecczenia muzyki liturgicznej bądź przestrzegania obowiązujących norm liturgicznych) prawie wyłącznie do encyklopedycznego hasła *Roman Catholic Church Music* (autorstwa J. Dyera) narażone jest na zbyt daleko idące uproszczenia. Wydaje się, że należało w tym kontekście szerzej uwzględnić prace takich autorów, jak np.: F.W. Riedel, R. Walter, L. Kačić czy C. Bacciagaluppi, zaś z badaczy polskich, przykładowo, wybrane opracowania ks. K. Mrowca, ks. I. Pawlaka, R. Pośpiecha oraz — z najmłodszego pokolenia — M. Jochymczyka. Ostatnia z nielicznych wątpliwości recenzenta dotyczy wymienionego w rozdziale VI Johanna Baptisty Schidermayera (1779–1840), organisty katedry w Linzu, którego habilitantka zaliczyła, nie do końca trafnie, do mało znanych kompozytorów (s. 271–272), podczas gdy w rzeczywistości należał on w swoim czasie do najbardziej popularnych twórców muzyki kościelnej, którego dzieła wykonywane były na terenie całej Europy, co poświadczają zachowane archiwalia (przykładowo: tylko w archiwum klasztornym na Jasnej Górze zachowało się ponad 40 kopii jego dzieł).

Cenne dopełnienie recenzowanej rozprawy stanowią rozbudowane aneksy (w sumie sześć), wartościowe szczególnie w kontekście dalszych badań nad prezentowaną problematyką, które stanowią z jednej strony dokumentację omawianego materiału źródłowego (słownik zakonnic–muzyków, spis zachowanych muzykaliów), z drugiej natomiast syntetyczną i przejrzystą egzemplifikację przeprowadzonych w pracy analiz. Zamieszczono w nich kolejno: I — cytaty z zachowanych źródeł zawierających termin „frakt” (s. 289–295); II — spis klasztorów reformy chełmińskiej z podaniem najważniejszych o nich informacji (s. 297–300); III — słownik aktywnych muzycznie benedyktynek, z podziałem na poszczególne klasztory (s. 301–329); IV — formy oprawy liturgii i uroczystości zakonnych zestawione na podstawie agend liturgicznych oraz kronik klasztornych (s. 331–341); V — spis repertuaru w poszczególnych zachowanych rękopisach (s. 343–396); VI — krytyczno-źródłową edycję traktatu teoretycznego pt. *Zrozumienie Consonancyi dobrych y złych*, zapisanego w rękopisie Ms. 10 Archiwum Sióstr Benedyktynek w Przemyślu (s. 397–403).

Na koniec należy wyróżnić również wzorcową szatę graficzną recenzowanej publikacji, z oryginalną okładką, estetycznymi ilustracjami na stronach działowych

(projekt autorstwa Liliany Bether), kolorowymi (!) oraz czarno-białymi ilustracjami ubogacającymi prezentowane treści (w sumie 31, z fachowo sporządzonym wykazem — s. 406–408), jak również jej profesjonalna redakcja techniczna, włącznie z troską o przejrzystość zamieszczonych tabel (szczególnie w rozbudowanych aneksach) i staranność zapisu przykładów nutowych. Warto podkreślić ponadto profesjonalną korektę, a także wieńczące całość szczegółowe indeksy: osób oraz miejscowości i angielskojęzyczne streszczenie.

Remigiusz Pośpiech